

18. Uluslararası Güncel Araştırmalarla Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metinleri
Book of Proceeding The 18th International Congress on Social Studies with Recent Research
كتاب المتون الكاملة للمؤتمر الدولي الثامن عشر للدراسات الاجتماعية والتاريخية والقانونية

Editörler - المحررون - Editors

Hatem Fahd Hno - Sami Baskın

08-11 Ekim/October 2024 – Ankara/Türkiye

ISBN: 978-625-98855-6-8

Yayımlanma Tarihi (Publishing Date): 12.10.2024

Yayınevi (Publishing House): Recent Academic Studies

18. Uluslararası Güncel Araştırmalarla Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metinleri

كتاب المتون الكاملة للمؤتمر الدولي الثامن عشر للدراسات الاجتماعية والتاريخية والقانونية

Book of Proceeding 18th International Congress on Social Studies with Recent Research

Editörler: Hatem Fahd Hno, Sami Baskın

Kapak Resmi:

Arka Kapak Resmi:

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

1. Basım, Elektronik Kitap (Çevrim içi / Web tabanlı)

210 x 297 mm

Kaynakça var, dizin yok.

ISBN 978-625-98855-6-8

1. Sosyal Bilimler 2. Kongreler ve toplantılar 3. Tam Metinler

PDF yayın

Yayımlanma adresi: <https://saybildercongress.com/social/>

Recent Academic Studies

Yeni Pazar Mh. Ali Okumuş Cad. Mevlana Sitesi A Blok – Çayeli / Rize

Edib Ahmed Yükneki'nin Atebetü'l-Hakâyık İsimli Eserinde Kur'an Âyetlerinden İktibaslar

Doç. Dr. Faruk Görgülü

Düzce Üniversitesi

Doi: 10.5281/zenodo.14510575

Özet

Edib Ahmed, 12. asırda yaşamış Arapça ve Farsçaya hâkim, bilgili ve erdem sahibi bir Türk edip ve âlimdir. Onun kaleme almış olduğu Atebetü'l-hakâyık isimli eser, Türk-İslam edebiyatının didaktik üslupla telif edilmiş ilk manzum eserlerinden biridir. Eser, Karahanlılar zamanında (840-1212) Türklerin Müslümanlığı kabul edişlerinin ilk dönemlerde yazılmış olması hasebiyle Türk topluluklarına İslamiyet hakkında bilgi vermek ve ahlâkî açıdan onları eğitmek maksadıyla yazılmıştır. Söz konusu eser Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra toplumsal hayatta meydana gelen sosyo-kültürel değişimle birlikte ortaya çıkan edebî dilin esere yansımaları göstermesi bakımından da kayda değerdir. Orta Asya'da Karahanlı lehçesiyle yazılan bu eser, aynı dönemlerde ve aynı tarzda telif edilmiş olan Yûsuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'inden yarım asır kadar sonra telif edilmiştir. Kutadgu Bilig'de göze çarpan millî unsurların, bu eserde dinî bir karaktere dönüşerek devam ettiği görülür.

İslam'a yeni girmiş veya bu dini henüz kabul etmemiş olan Türklere İslam dininin temel ilkelerini ve ahlak esaslarını öğretmek maksadıyla kaleme alınmış olan bu eseri önemli kılan hususlardan birisi ve belki de en önemlisi, eserde yer alan şiirlerin Kur'an ve hadislerden mülhem bir ruh ve anlayışla telif edilmesidir. Zira İslamiyet'in etkisi altında gelişen Türk İslam Edebiyatının birinci derece kaynağı hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'dir. Bu dönem, Türk Edebiyatı açısından, âyet ve hadisler başta olmak üzere beslendiği kaynaklar itibariyle büyük bir değişim ve dönüşümü de içinde barındırmaktadır. Bu bağlamda değerlendirdiğimizde Atebetü'l-hakâyık'ın İslamiyet'in kabulü sonrası Türk Edebiyatı'nda doğrudan âyet iktibaslarının yapıldığı ilk eserlerden biri olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Türk İslam Edebiyatının ilk numunelerinden olan bu eserin temel kaynağı Kur'an âyetleridir. Müellif eserde yer alan şiirlerinde bazen doğrudan âyetlere atıfta bulunurken bazen de âyetleri lafız veya mana/telmih yolu ile beyitlerde kullanmıştır. Bu nedenle pek çok söz âyetlerden mülhem olarak ifade edilmiştir. Eser büyük oranda ahlak konusuyla ilgili âyetlere yapılan manzum şerh mahiyetinde bir denemedir. Bu âyetler büyük oranda yapılan nasihatleri ve sözleri destekleme ve teyit amacıyla kullanılmıştır. İşte bu çalışmada Edip Ahmet'in Atebetü'l-hakâyık isimli eserindeki şiirlerine doğrudan ya da dolaylı olarak ilham veren Kur'an âyetleri tespit edilerek bunların tahlilleri yapılmıştır. Bu çerçevede giriş kısmında önce çalışmanın önemi ve çerçevesine değinilmiş, daha sonra eserden hareketle müellifin doğrudan iktibas ettiği veya telmih yoluyla işaret ettiği âyetleri hangi bağlamda kullandığı belirtilerek sonuç bölümünde konu genel hatlarıyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edib Ahmed Yükneki, Atebetü'l-hakâyık, Kur'an-ı Kerim, âyet, Türk Edebiyatı.

Quotations From the Verses of The Qur'an in Edib Ahmet Yüknêkî's Work Titled Atebetü'l-Hakâyik

Abstract

Edib Ahmed, who lived in the 12th century, was a Turkish writer and scholar who was fluent in Arabic and Persian, knowledgeable and virtuous. His work Atebet al-haqqâyik is one of the first verse works of Turkish-Islamic literature written in didactic style. The work was written during the Karakhanids period (840-1212) in the early period of the Turks' acceptance of Islam and was written with the aim of informing the Turkish communities about Islam and educating them morally. The work in question is also noteworthy in terms of showing the reflection of the literary language that emerged with the socio-cultural change in social life after the Turks' acceptance of Islam. This work, written in the Karakhanid dialect in Central Asia, was written about half a century after Yûsuf Has Hâjib's Kutadgu Bilig, which was written in the same period and in the same style. It is seen that the national elements in Kutadgu Bilig continue in this work by transforming into a religious character.

One of the most important aspects of this work, which was written with the aim of teaching the basic principles and ethics of Islam to Turks who had recently converted to Islam or who had not yet accepted this religion, is that the poems in the work were written in a spirit and understanding inspired by the Qur'an and hadiths. Because the primary source of Turkish Islamic Literature, which developed under the influence of Islam, is undoubtedly the Qur'an. This period, in terms of Turkish Literature, contains a great change and transformation in terms of the sources it feeds on, especially verses and hadiths. When we evaluate it in this context, it can be said that Atebetü'l-hakâyik is one of the first works in which direct verse quotations are made in Turkish Literature after the acceptance of Islam. Therefore, the main source of this work, which is one of the first examples of Turkish Islamic Literature, is the verses of the Qur'an. In the poems included in the work, the author sometimes directly refers to the verses, and sometimes uses them in the couplets by way of wording or meaning / allegory. For this reason, many sayings are expressed in the form of verses. The work is largely an essay in the form of a verse commentary on verses related to the subject of morality. These verses are mostly used to support and confirm the advice and sayings.

In this study, the Qur'anic verses that directly or indirectly inspired Edip Ahmet's poems in his work Atebet al-haqqâyik were identified and analyzed. In this framework, the importance and framework of the study are first mentioned in the introduction, then the context in which the author used the verses that he directly quoted or pointed out by way of telmih is indicated, and the subject is evaluated in general terms in the conclusion section.

Key words: Edib Ahmed Yüknêkî, Atebetü'l-hakâyik, Qur'ân al-Kerîm, verse, Turkish Literature.

Giriş

Türk-İslam edebiyatı kapsamında kaleme alınan ilk eserlerimizden biri olan Edib Ahmed Yüknêkî'nin Atebetü'l-hakâyik'ı, Orta Asya'da Hâkâniye lehçesiyle yazılmış bir eserdir. Yazılış tarihi kesin olmamakla birlikte aynı dönemde ve aynı türde kaleme alınmış olan Yusuf

Has Hacib'in Kutadgu Bilig adlı eserinden yarım asır sonra telif edildiği tahmin edilmektedir (Çağbayır, 2009: 37; Ercilasun, 2016: 326, 329). Atebetü'l-hakâyık, Türklerin İslamiyet'e geçişlerinin hızlıca olduğu bir dönemde didaktik tarzda yazılmış olup, dinî ve ahlâkî ilkeler içerir (Çağbayır, 2009: 38; Çalka, 2018: 303). Bu bağlamda Yükneki, eserinde hem kendi döneminde hem de daha sonra gelecek insanlara yönelik ideal insanın sahip olması ve uzak durması gereken nitelikleri sade bir dille ele alır (Arat, 1992: 101). Dolayısıyla onun telif etmiş olduğu bu eser, o dönemdeki Türk toplumunda İslam dininin temel kavramlarını ve ahlaki değerlerini yaygınlaştırmada önemli bir role sahip olmuştur. Eser genel hatlarıyla ahlaki değerleri ön plana çıkaran, dünya malına değil ahirete önem verilmesi gerektiğini savunan, dedikoduyu değil güzel sözü öğütleyen, sevginin önemini anlatan, insanlara saygı duymanın gerekliliğini öğütleyen, barış içinde yaşamının önemini anlatan çok değerli bir eserdir (Çalık, 2023: 887-888).

Bunun yanında yaşadığı toplumun dini hayatına ilişkin önemli ve ciddi ahlaki eleştiriler getirir. Hatta kaynakların tespitine göre ilk manzum vaaz ve nasihat/öğüt kitabı olarak değerlendirilmiştir. Eserin asıl yazılış amacının İslamiyet'i yeni kabul etmiş olan Türk toplumunun ahlak anlayışını İslâmî ilkelere göre şekillendirmek olunca kitapta en fazla işlenen malzemenin, başka bir ifadeyle kanıtlayıcı unsur olarak kullanılan en etkili malzemenin Kur'an-ı Kerim âyetleri ile hadislerin olması da kaçınılmaz olmuştur (Çalka, 2018: 303). Bu yönüyle Atebetü'l-hakâyık'ın Türk edebiyatında ahlak konulu âyet ve hadislerle manzum olarak yapılan ilk Türkçe şerh denemesi olduğu da söylenebilir. Dolayısıyla eserin bu yönüyle baş kaynağını Kur'an'dan alır.

Klasik Türk edebiyatında görülen mesnevî formatında yazılmış bir eser olan Atebetü'l-hakâyık ilk kısmında beyitlerden oluşan 5 bölüm, asıl metin kısmında 9 bölüm olmak üzere toplamda 14 bölümden oluşmaktadır. Eserin başlangıcında/girişinde yer alan ilk üç bölümde önce tevhid konusuna yer verilir. Bu çerçevede besmele bulunan on beyitlik bir "tahmid" (Allah'a övgü), ardından beş beyitlik "Na't" (Hz. Peygamber'e övgü) ve beş beyitlik "dört halifenin övgüsü" yer alır. Ardından on dört beyitlik Emîr Dâd İspehsâlâr Bey'e yapılan methiye bölümleri ile altı beyitten oluşan ve eserin telif sebebinin ele alındığı bölüm gelir. Daha sonra asıl konuya girilir. Atebetü'l-hakâyık'ın tamamı kırk beyit ve yüz bir dörtlükten meydana gelir (Gülensoy, 1994: 4/50-51).

Eserin asıl metnini oluşturan ve dörtlüklerin olduğu kısım ise dokuz bölümden meydana gelir. Bölümlerin başında yer alan aynı zamanda asıl kitabın konusunu da oluşturan başlıklar şunlardır: Bilginin yararları ve bilgisizliğin zararı (Yükneki, 2019: 74-78), dilin muhafazası (Yükneki, 2019: 78-80), dünyanın değişkenliği/dönekliliği, (Yükneki, 2019: 80-85), cömertliğin fazileti ve cimriliğin zemmi (Yükneki, 2019: 86-87), tevazu ve kibir (Yükneki, 2019: 87-91), harislik ve tamahkârlık (Yükneki, 2019: 91-96), kerem, yumuşak huyluluk (hilm) ve diğer iyilikler (Yükneki, 2019: 96-99), devrin bozukluğu (Yükneki, 2019: 99-105). Eserin sonuç bölümü olarak değerlendirilebilecek kısımda ise müellifin özrü hakkında bilgiye (Yükneki, 2019: 105-108) yer verilir. Eserin sonunda üç farklı müellif tarafından yapılan ilaveler bulunur (Arat, 1992: 5-39; Çağbayır 2013: 48-49).

Atebetü'l-hakâyık, bir tefsir çalışması olmasa da Türkçe olarak kaleme alınmış ilk küçük âyet ve hadis tefsirleri bağlamında değerlendirilebilir. Zira müellif dinî ve toplumsal ahlak ilkelerini açıklarken çoğu kez bu konularla ilgili Kur'an âyetlerine ve hadislerle atıfta bulunmuştur. Böylece o, eserdeki ahlaki öğütlerin ve nasihatlerin kaynağının Kur'an olduğu vurgulanarak, bu öğütlerin evrensel ve değişmez olduğu belirtilmiştir. Eserde yer verilen âyet ve hadislerle, bu iki ana dinî kaynak İslâmî Türk edebiyatı sahasında bu ölçüde ilk defa kullanılmış ve bunlardan faydalanılmıştır. Bu tercümeler aynı zamanda Kur'an-ı Kerim ve

hadislerin Türkçeye çevrilmesi yolunda atılmış ilk önemli adımlardır (Gülensoy 1991: 4/51). Söz konusu eser âyet ve hadis tefsiri bağlamında hacimli olmamasına rağmen eserde doğrudan/lafzen 14 âyet ve 16 hadise yer verilmiştir (Çalka, 2018: 304). Buna ek olarak, Edip Ahmed, ele aldığı konuları ifade ederken çoğu kez âyetleri doğrudan aktarmasa da anlam olarak birçok âyete işaret etmiştir. Bu doğrultuda, neredeyse her beyit ya da dörtlükte ya doğrudan ya da telmih yoluyla bir âyetin yorumunu ya da bir hadisin açıklamasını sunmuştur. Böylece eserdeki bu göndermeler, eserin hem dini bir metin niteliği taşımasına hem de İslam'ın temel inanç ve değerlerine bağlılığını göstermesine katkıda bulunmuştur.

1. Atebetü'l-Hakâyık'ta Doğrudan Âyetlerden Yapılan İktibaslar

Edib Ahmed, *Atebetü'l-Hakâyık* isimli eserinde halkı aydınlatma amacıyla ahlak konularını işlediği şiirlerinde, sözlerini sanatsal açıdan zenginleştirmek ve içerik yönünden etkileyici, güçlü ve inandırıcı kılmak adına zaman zaman âyet ve hadislere yer vermiş veya bu tür dini referanslara dolaylı göndermelerde bulunmuştur. Bu doğrultuda, ele aldığı konularla uyumlu olacak şekilde birçok âyete doğrudan veya kavramsal olarak telmih yapmış ve bu âyetleri, döneminin insanları ve kültürel bağlamına uygun biçimde yorumlamıştır.

Yükneki, şiirlerinde âyet veya hadislerden alıntı yaparken, genellikle vermek istediği mesajı destekleyen bölümleri seçmiş, kimi zaman da bu metinleri şiirin akışına uygun hale getirmiştir. Bazen yalnızca bir kelime, bazen de birkaç kelimelik kısa ifadelerle dini metinlere atıfta bulunmuş; telmihlerinde ise işaret edilen ya da hatırlatılan kavramları çoğunlukla tek veya iki kelimeyle ifade etmiştir.

Müellif, Türk İslam edebiyatının ilk örneklerinde olduğu gibi, sözlerine besmele ile başlar (Yükneki, 2019: 142). Bu gelenek, Yusuf Has Hacıb'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde de görülen bir yaklaşımdır. İslami edebiyatın temelinde yer alan bu usul, yazarların eserlerine Allah'ın adıyla başlama ve O'nun yüceliğini anarak yazılarına bir değer katma amacını taşır (Ersoylu, 1981, s. 17). Besmele ile başlamak, Allah'ın rahmetini ve yardımını talep etmenin bir ifadesi olup, bu tarz girişler İslam medeniyetinde hem edebi hem de dini bir gelenek hâline gelmiştir (Temizkan, 2019: 276).

Yükneki, besmelenin ardından eserin girişindeki beyitlerde Cenâb-ı Hakk'ın yaratıcılığı, ilmi ve kudreti üzerinde durur. Bu bağlamda Allah'ın kudretine ve yüceliğine övgüler sunar. O'nun âlemleri yoktan var eden, her şeye gücü yeten ve her şeyin sahibi olduğuna vurgu yapar (Yükneki, 2019: 69-71). Bu beyitlerde gerek doğrudan gerekse telmih yoluyla Kur'an-ı Kerîm'den bazı âyetleri işaret eder. Nitekim müellif sözlerine besmeleden sonra şu dizelerle devam eder:

“İlahi öküş hamd eyür men sana

Sening rahmetidin umar men onga

Senamu eyugay seza bu tilim

Onarca eyeyin yarı bir manga.” (Yükneki, 2019: 69)

(İlâhi çok hamd ederim ben sana/Senin rahmetinden hayır/sıhhat umarım. Senamı layığınca söyleyebilir mi bu dilim/Bütün gücümle söyleyeyim, yardım et bana) (Çakan, 2023: 1).

Edip Ahmed bu beyitlerde Allah'a hamd ve sena duygusunu dile getirerek Kur'an'ın ilk sûresi olan Fatiha sûresindeki “*Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. O Rahmân ve rahîmdir. (Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.*” (Kur'an Yolu, 2019: Fâtiha, 1/2,3, 5) âyetlerine atıfta bulunur.

Edib Ahmed'in Atebetü'l-Hakâyık'ta lafzen zikrettiği âyetlerden birisi En'am sûresinde yer alan "O, ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarmaktadır. İşte Allah budur. O halde (haktan) nasıl dönersiniz!" (En'am, 6/95) mealindeki âyettir. O bu âyeti şöyle şerh eder:

"Ölüktün tirik hem tiriktin ölüğ

Çıkarur körersin munı ket anga

Bu kudret idisi ulug bir bayat

ölüklerni tırgüzmek âsân anga." (Yükneki, 2019: 70)

(Ölüden diri hem diriden ölü/Çıkarır görürsün bunu kavî (iyi) anla ha/Bu kudret sahibi ulu, muazzam bir kadîmdir (ki)/Ölüleri diriltmek ona kolaydır) (Çakmak, 2019: 145).

Edib Ahmed Allah Teâlâ'nın kudret sıfatını ele aldığı;

"Bu kudret idisi ulug bir bayat

ölüklerni tırgüzmek âsân anga"¹ (Yükneki, 2019: 70) şiirinde O'nun "Kudret" sıfatına vurgu yaparak "...Nerede olursanız olun, Allah sizin hepinizi bir araya getirecektir. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir." (Bakara, 2/148); "Onlar düşünmüyorlar mı; gökleri ve yeri yaratan, bunları yaratma konusunda acze düşmeyen Allah'ın, ölüleri diriltmeye gücü yetmez mi? Şüphe yok ki O her şeye kadirdir." (Ahkâf, 46/33); "Bu böyledir, çünkü Allah hakkın ta kendisidir, O ölüleri diriltir ve O'nun her şeye gücü yeter." (Hacc, 22/6), "Yedi göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah'tır. Allah'ın gücünün her şeye yettiğini ve yine Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını bilersiniz diye O'nun buyruğu gelip, bunlar arasında (bütün evrende) sürekli gerçekleşir." (Talâk, 65/12) meâlindeki âyetlere atıfta bulunur.

Müellif Allah'ın kudretini izah ettiği beyitlerde; Allah'ın her şeyi yoktan var etmesi, dilediğinde tekrar yok edip yeniden yaratabilmesi, gece ile gündüzü birbirini takip edecek şekilde düzenlemesi, dirileri öldürüp ölüleri de diriltmesi ve bunların O'nun için çok kolay olması gibi hususları Allah'ın sonsuz kudretine delil olarak göstermiştir. Ona göre "Allah'ın varlığına ve birliğine delil arayan kimse, bir tek şeyde binlerce delil bulur (Yükneki, 2019: 69).

Edib Ahmed, eserinin asıl bölümünde "Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında" başlığı altında; bilginin önemini ve cehaletin olumsuz etkilerini ele alır. Ona göre, mutluluğa ve hakikate ulaşmanın yolu ancak bilgiyle mümkündür. Nasıl ki kemiğin içinde yer alan ilik, kemik için hayati bir öneme sahipse, bilgi de insan hayatında o denli temel bir işleve sahiptir. Bilgili bir insan, sayıca çok olan bilgisiz insanlara eşdeğer görülür. İnsan sürekli olarak bilgiye ulaşmayı hedeflemeli bıkıp usanmadan bilginin peşinden koşmalı, onu aramaktan hiçbir zaman vazgeçmemelidir. Hz. Peygamber'in "İlim, Çin'de bile olsa onu arayınız." sözünü kendine rehber edinmelidir. Bilgi, birçok şeyi temizleyip arındırabilirken, cehalet hiçbir şekilde arındırılmayan bir lekedir. Bilgisizliğin sonucu sürekli bir pişmanlık hâlidir. Bilge insan, sözlerinin değerini bilerek yalnızca gerekli olduğunda konuşur; gereksiz olanı ise içinde tutar ve açığa çıkarmaz. Zira bilgiyle ve bilinçle söylenen her söz değerlidir. Bu değer en önemli işlevi bizi yaratıcımıza ulaştırmasıdır. Dolayısıyla ona göre yaratıcıya ancak bilgiyle ulaşılır ve tanınır (Yüknekî, 2019: 74-77).

O'nun bilginin değerini ifade ettiği bu bölümde aşağıdaki şiirlerini zikrettikten sonra Zümer sûresindeki "De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Doğrusu ancak akıl iz'an sahipleri bunu anlar." (Zümer, 39/9) meâlindeki âyeti lafzen zikreder. Bunun yanında o bu dizelerde mana

¹ O kudret sahibi, ulu bir Allah'tır. Ölüleri diriltmek O'nun için kolaydır. (Çakan, 2023, s. 2).

olarak “O halde sakın cahillerden olma! (En’am, 6/35) ve “(Resûlüm!) Sen afyolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir.” (A’râf, 7/199) âyetlerine de telmihte bulunur:

“Bilgisizge hak söz tatıĝsız erür

Âna pend nasihat asıĝsız erür

Ne türlüĝ arıĝsız arır yumakın

Câhil yup arınmaz arıĝsız erür.” (Yükneki, 2019: 77)

(Bilgisize doğru söz tatsız gelir, ona öğüt ve nasihat faydasızdır; nice kirli (şeyler) yıkanmakla temizlenir, (fakat) cahil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir!) (Arat, 1992: 86).

“Bahâlık dinâr ol biliklig kişi

Bu câhil biliksiz bahâsız bişi

Biliklig biliksiz kaçan ten bolur

Biliklig tişi er câhil er tişi.” (Yükneki, 2019: 75)

(Bilgili kişi kıymetli dinârdır/ Bu câhil, bilgisiz [de] değersiz[dir]

Bilgili bilgisiz nasıl denk olur?/ Ma’lûmâtlı dişi (kadın) er[dir], câhil er dişi[dir] (Çakmak, 2019: 155)

Yine o, bu bölümde yer verdiği;

“Bilik birle âlim yokar yokladı

Biliksizlik erni çökerdi kodı

Bilik bil usanma bil ol haĝ Resûl

Bilik kimde irse siz arĝang dedi.”² (Yükneki, 2019: 76) dizeleriyle, aynı bağlamda dile getirdiği;

“Bilig birle bilnür törütgen idi

Bilgisizlik içre hayr yok didi.

Bilig bilmegdin bir anca budun

Öz ilgin but itip bu tidi

Biliglig sözi pend nasihat edeb.”³ (Yükneki, 2019: 78) sözlerinde Fâtır sûresindeki “Kulları içinden Allah’tan ancak âlimler korkar. Şüphe yok ki Allah çok güçlüdür. Hüküm ve hikmet sahibidir.” (Fâtır, 35/28) âyetiyle “Eğer bilmiyorsanız bilgi sahibi olanlara sorun.” (Nahl, 16/43) âyetine göndermede bulunur.

Edib Ahmed, eserinin “Dilin Muhafazası Hakkında” bölümünde, dilin doğru kullanımına dair ahlaki ilkelere vurgu yapar. Bu bölümde, insanın konuşmadan önce düşünmesi gerektiğini, gereksiz sözlerin insanın en büyük düşmanı olduğunu ve dilin açtığı yaranın kolay kolay iyileşmeyeceğini ifade eder. Ona göre, bir insanın başına gelen çoğu sıkıntı, dilini kontrol edememesinden kaynaklanır. Bu yüzden kişi, ağzını ve dilini tutmalı, boş ve gereksiz sözlerden kaçınmalıdır. Bilgili kişi akıllıdır bu nedenle neyi ne zaman söyleyeceğini bilir. Zira

² Bilgiyle âlim yukarı yükseldi/ Bilgisizlik insanı aşağı çökertti/ Bilgi edin usanma bil ki o Hak Resûlü/ “Bilgi kimde ise siz iktidâ edin” dedi. (Çakan, 2023, s. 9).

³ Bilgiyle bilinir yaratan Tanrı/ Bilgisizlik içinde hayır yok dedi/ Bilgisizlikten birçok halk/ Kendi eliyle put yapıp, Rabbim bu dedi/ Bilgili sözü öğüt, nasihat ve edeptir (Arat, 1992, 87).

Bir söz yerinde söylenirse kıymetlidir. Bilgi sahibi olmayan cahiller genellikle neyi, nerede konuşacaklarını bilmeden her şeyi konuştukları için problem ve pişmanlık yaşamaları mukadderdir. Dolayısıyla dilin en güzel süsü doğru sözdür; kişi, dilini doğru ifadelerle süslemelidir. Yalan söz hastalık gibi zarar verirken, doğru söz şifa gibidir. Bu nedenle kişi, hem dilini korumalı hem de sırlarını açığa vurmaktan kaçınmalıdır. Kısacası, Edib Ahmed'e göre, insanın pişmanlık yaşamaması için sözlerinde dikkatli, dürüst ve sır saklayan bir tavır sergilemesi esastır (Yükneki, 2019: 78-80).

Onun bu çerçevede dile getirdiği;

“Eşitgil biliglig negü tip ayur

Edebler başı til küdezme turur

Tilin bekte tutgil tişin sınmasun

Kalı çıksa bekte tişingni sıyur.”⁴ (Yükneki, 2019: 78)

“Sanıp sözlegen er sözi söz saygı

Öküş yanşagan til ay almaş yağı

Sözüng boşlag ıtma yığa tut tilin

Yiter başka bir kün bu til boşlağı”⁵ (Yükneki, 2019: 79)

“Biliglig kereklig sözüg sözleyür

Kereksiz sözini kömüp kızleyür

Biligsiz ne aysa ayur ukmadın

Anın öz tili öz başını yiyür”⁶ (Yükneki, 2023: 10)

“İki neng birikse bir erde kalı

Bükendi ol erke mürüvvet yolu

Bir ol yangşar erse kereksiz sözüg

İkinç yalğan erse ol ernaling tili”⁷ (Yükneki, 2019: 79)

“Küdezgil tilingni kel az kıl sözüng

Küdezilse bu til küdezlür özüng

Resul erni otka yüzün atğuçı

Til ol tidi yığ til yul ottın yüzüng”⁸ (Yükneki, 2019: 79)

⁴ Dinle, bilgili ne diyor: Edeplerin başı, “dili gözetmektir” diyor; Dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın; eğer dilin muhafaza altından çık(ar) sa, dışını kırar (Arat, 1992, s. 87).

⁵ Sözün iyisi düşünüp söylenendir./Çok konuşan dil yenilmez düşmandır. /Sıkı tut dilin, sözünü boş bırakma/Gider başka bir gün bela olur başına (Çakan, 2023, s. 11).

⁶ Bilgili (ancak) lüzumlu söz söyler; lüzumsuz sözü gömerek, gizler. Bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler, onun kendi dili kendi başını yer! (Arat, 1992: 87).

⁷ Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse; o insana mürüvvet yolu kapanmıştır. (Bunlardan) Biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek, ikincisi ise yalan söylemektir (Arat, 1992: 88).

⁸ Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa, kendin korunmuş olursun! Resûl: “İnsanı ateşe yüzünkoyu atan dildir” dedi. Dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar. (Arat, 1992: 88).

“Tili yalğan irtin yıraq tur tize

Kiçür sanma ömrüng küneylik üze

Agız til bizegi küney söz turur

Köni sözle sözni dilinni beze”⁹ (Yükneki, 2019: 79)

“Küney bol küney kıl atın küney

Küney tiyü bilsün halayık sini

Küneylik tonın key koyup egrilik

Ketim ton tolusı küneylik tonı.”¹⁰ (Yükneki, 2019: 166) şiirlerinde telmihen “Kullarıma söyle, sözün en güzelini söylesinler; yoksa şeytan aralarına girer. Çünkü şeytan aralarını bozar. Kuşkusuz şeytan insanların apaçık düşmanıdır.” (İsrâ, 17/53) “Ey iman edenler! Allah’a itaatsizlikten sakının ve doğru söz söyleyin ki, Allah sizin işlerinizi düzeltsin, günahlarınızı bağışlasın.” (Ahzâb, 33/70). “Allah’a karşı gelmekten sakınsınlar ve doğru söz söylesinler.” (Nisâ, 4/9.) “Onlar sözün güzeline yöneltilmişler ve övgüye en lâyık olan Allah’ın yoluna iletilmişlerdir...” (Hac, 22/24) “Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkini eşeğin -anırmasıdır.” (Lokman, 31/19). “Müminler anlamsız, yararsız söz ve davranışlardan uzak dururlar.” (Mü’minun 23/3) âyetlerine atıfta bulunur.

Edib Ahmed Yüknekî eserinde harisliğin kötü bir haslet olduğunu, hırs ve tamahkârlığın kişiyi hüsrana götüreceğini, bu tarz karaktere sahip olan kişilerin sonlarının gam, keder ve pişmanlık olduğunu belirtir. O, haris kimsenin dünya malına olan aşırı düşkünlüğünü dile getirdikten sonra, bunların ölüp toprak altına girmeden bu huylarını terk etmediklerini söyler. Oysa ona göre zenginlik de fakirlik de Allah’ın takdiriyledir (Yükneki, 2019: 87-95). Nitekim o bu bölümde “Rabbin rızkı dilediğine bol bol verir de kısar da. Şüphesiz ki O, kullarından haberdardır, onları görmektedir.” (İsrâ, 17/30) âyetine atıfta bulunarak hem ilgili âyeti şerh eder, hem de “Dünya hayatında onların geçimliklerini biz paylaştırdık. Bir kısmı diğerini istihdam etsin diye kimini kiminden derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır.” (Zuhuf, 43/32) âyetini lafzen zikrederek ilgili âyetleri şu şekilde şerh eder;

“Harişlik ma erge yavuz haşlet ol

Harişlik songı gam ökünç hasret ol

Bu baylık cıgaylık idi kısmeti

Harişlik tek irge kuruğ zahmet ol”¹¹ (Yükneki, 2019: 90)

“Aya hırş idisi harişlik ne rek

Ayuv bir manga bu negüke kerek

Tar irse king erse bitildi rüzung

⁹ Dili yalan kimseden uzak dur çabuk/Geçer sanma ömrün doğruluk üzere geçir/ Ağız dil ziyneti doğru sözdür/Doğru sözle dilini süsle. (Arat, 1992: 88)

¹⁰ Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni doğru olarak bilsinler. Eğriliği bırakıp doğruluk libasını giy! Elbiselerin en iyisi doğruluk libasıdır. (Arat, 1992: 88).

¹¹ Harislik adama fenâ haslettir/Hırsın sonu gam, nedâmet, hasrettir/Bu zenginlik fakirlik Allah kısmetidir/Hırs yalnız insana kuru zahmettir. (Çakmak, 2019: 182)

Harışlık kıluvr mu munı edgürek”¹²(Yükneki, 2019: 91, 92)

Edib Ahmed iyi ve güzel ahlaklı olmayı teşvik eden dizelerinin yer aldığı bölümde Hz. Peygamber’in; “Allah’ın emirlerine saygı ve mahlûkatına karşı şefkat ve merhamet” ilkesini ifade ettikten sonra (Yükneki, 2019: 185) Fussilet sûresi 34. âyetine mana olarak atıfta bulunarak “İyilikle kötülük bir olmaz. Sen (kötülüğü) en güzel olan davranışla sav; o zaman bir de göreceksin ki seninle aranızda düşmanlık bulunan kimse kesinlikle sıcak bir dost oluvermiş” (Fussilet, 41/34) âyeti ile “Onlar (takvâ sahipleri) bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcarlar, öfkelerini yenerler, insanları affederler” A’râf, 7/199) meâlindeki âyetleri şu şekilde tefsir eder:

“Musulmanğa müşfik bolup mihrübân

Sana sandukun teg adınlarge san

Cefâ kıldaçına yanut kıl vefâ

Arımaz nece yusan kan birle kan”¹³ (Yükneki, 2019: 92)

“Esiz kılğan erge sen edgü kıl a

Keremnin başı bu irür ket bil a

Eger kilse irtin sana edgülük

Öküş kıl ol irnin Senâsın tile”¹⁴ (Yükneki, 2019: 94)

Edip Ahmet, cömertlik ve keremi bir ev olarak tanımlarken hilmi (yumuşaklık) de o evin temeline benzettir. Hilmi bir bahçe ise kerem, o bahçede açan kırmızı bir gül gibidir. Ona göre, insan kendisi için ne düşünüyor ve neyi arzuluyorsa, aynı duyguları başkaları için de hissetmeli ve istemelidir. Hatta kendisine kötülük eden birine bile iyilik yapabilmelidir; çünkü gerçek kerem sahibi olmak böyle bir yüceliği gerektirir. İnsan makamca yükseldikçe hilmi daha da artmalı; hem büyüklere hem de küçüklere tatlı dille yaklaşmalıdır. Kalp kırmamalı; aksine, gönülleri hoş tutarak yaşamalı, kötü insanlardan uzak durmalı ve dostlarını iyi kişilerden seçmelidir.(Yükneki, 2019: 94-102) Yükneki bu düşüncelerini desteklemek için Âl-i İmrân sûresindeki “Onlar (takvâ sahipleri) bollukta da darlıkta da Allah yolunda harcarlar, öfkelerini yenerler, insanları affederler. Allah işini güzel yapanları sever.” (Âl-i İmrân, 3/134) mealindeki âyeti lafzen zikrettikten sonra ilgili âyeti şu şekilde şerh eder:

“Yazugluk kişining yazugın kiçür

Adâvet kökini kızap kes köçür

Yalınlansa tutşup gazab hikd otı

Halimlik sözün saç ol otnı öçür”¹⁵ (Yükneki, 2019: 94)

¹² Ey hırs sâhibi bu harışlık ne kadar aldatıcıdır/Bana söyle, bu nene gerek (sana ne lüzumu var?/Dar olsa geniş olsa kısmetin yazıldı/Harışlık etmek bunu daha iyice kılar mı? (Çakmak, 2019: 184).

¹³ Müslüman müşfik ve merhametli olup/Kendin için düşündüğünü onun için de düşün/Sana cefa kılana mukabil vefa göster/Ne kadar yunsa (yıkansa) kan ile kan temizlenmez. (Çakan, 2023: 25, 26; Çakmak, 2019: 185, 186).

¹⁴ Fenalık kılan kimseye sen iyilik kıl a [ha!]/Keremin başı budur [bunu] kutlu bil a!/Eğer bir kimseden sana iyilik gelirse/O kimse senasını dilde çok kıl. (Çakmak, 2019: 186).

¹⁵ Kusurlu kişinin kusurunu gider/Düşmanlığın kökünü kazıp kes, götür/Alevlenirse tutuşup gazap, kin ateşi/Yumuşaklık suyunu dök, o ateşi söndür. (Çakan, 2023: 27).

Edib Ahmed'in Atebetü'l-hakâyık'ta lafzen yer verdiği âyetlerden birisi de Âl-i İmrân sûresi 146. âyet ile İnşirah sûresi 5 ve 6. âyetlerdir. O, ideal insanda bulunması gereken ahlaki nitelikleri ele aldığı dizelerde bu iki âyetin anlamını mefhum olarak şu şekilde ifade etmiştir;

“Belâ kelse şabr kıl feracga kuyup

Küdüp tur belaga belâ renc yotup

Öçer miñnet otı keçer nevbeti

Kalur şabr idisi Sevâbın tutup”¹⁶ (Yükneki, 2019: 95)

Edib Ahmed bu dizelerinin ardından lafzen “...Allah, sabredenleri sever.” (Âl-i İmrân, 3/146) âyetiyle “Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Evet, doğrusu her güçlüğün yanında bir kolaylık var.” (İnşirah, 94/5, 6) âyetlerini zikreder.

Edib Ahmed, Atebetü'l-Hakâyık'ın “Zamanenin Bozukluğu Hakkında” bölümünde, kendi dönemindeki ahlaki yozlaşmalara ve yanlışlara değinirken, bu bozulmanın asıl kaynağının bizzat insanın kendisi olduğunu şu şekilde ifade eder:

“Acun toldı udvân cefâ cevır bile

Çanı bir vefâlık bar irse tile

Sen artağ sen anın acun artadı

Nelük bu acunga çılır sen kile”¹⁷ (Yükneki, 2019: 100)

Yükneki bu dizelerinde “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yapsınlar diye- işlediklerinin bir kısmını onlara -tattırıyor.” (Rûm, 30/41) âyetine telmih yoluyla atıfta bulunarak yeryüzündeki zulmün, fesat ve bozgunculuğun kaynağının insan olduğunu vurgular. O, devam eden dizelerde döneminin başlıca yozlaşmaları arasında; ikiyüzlülerin itibar kazanmasını, ahlaki değerlerin yitirilmesini, utanma duygusunun kaybolmasını, dostluk ve vefanın azalmasını, haram kazanç peşinde koşulmasını ve açgözlülüğün artmasını sayar (Yükneki, 2019: 100-104).

Edib Ahmed'in eserinde lafzen iktibasta bulunduğu âyetlerden birisi de Nahl sûresinin 96. âyetidir. O “Sizde bulunanlar tükenip gider, ama Allah'ın katındakiler kalıcıdır...” (Nahl 16/96). meâlindeki âyete şiirinde şu şekilde mana verir:

“Nelük malga munça suk ol bu özün

Könülde gamun ol tilinde sözün

Barur sen bu malın yagına kalur

O yatub birürler sarıngu bözün”

Senin mâlın ol mâl aşındırdugun

Sana hasret ol bek tutup turdugun”¹⁸ (Yükneki, 2023: 198)

¹⁶ Belâ gelse sabret, bekle feraha çıkmayı/Gidermeye çalış, belâ ve zahmeti/Söner mihnet ateşi, geçer nöbeti/ Sabır sâhibi sevabını tutup kalır (Çakmak, 2019: 188, 189).

¹⁷ Dünya düşmanlık, cefâ cevır ile doldu/Hani bir vefalı? Varsa onu ara/Sen (kendin) bozusun onun için dünya bozuldu/Neden bu dünyaya şikâyet ediyorsun? (Çakan, 2023: 27; Çakmak, 2019: 194).

¹⁸ Senin nefsin mâla neden bunca açtır?/[O] gönülde gamın, dilinde sözündür/Sen gidersin bu mâlın düşmanına kalır/Orada yatarsın [sana] sarınacak bez verirler Senin mâlın aşındırdığın [istediğin]dir/O pek tutup durduğun [da] sana hasrettir. (Çakmak, 2019: 198).

2. Telmih Yoluyla İşaret Edilen Âyetler

Edib Ahmed Yükneki'nin *Atabetü'l-Hakâyık* adlı eserindeki şiirlerinde, bazen ayetleri doğrudan zikretmese de onun içerik açısından Kur'an-ı Kerim'den ilham aldığı ve birçok dizesinde ayet anlamlarını işlediği söylenebilir. Eserini bu bakış açısıyla incelediğimizde, pek çok dizesinin ayetleri çağrıştırdığına birçok örneğe rastlamak mümkündür. Bu başlık altında bu duruma dair bazı örneklerle değineceğiz.

Edip Ahmed şiirlerinde bazen doğrudan âyete atıfta bulunmasa da telmih yoluyla Kur'an'daki bazı âyetlere işaret eder. Nitekim o İbn Mu'tez'in (ö. 296/908) "Her şeyde O'nun varlığını ve birliğini gösteren bir delil vardır" sözünü naklettikten sonra (Yükneki, 2019: 69), kâinatta canlı cansız, uçan, yürüyen her şeyin Allah'ı varlığına ve birliğine tanıklık ettiğini, buna delil arayan kişinin tek bir şeyde dahi binlerce delil bulabileceğini şu beyitlerle dile getirir:

"Senin barlığın tanıklık birür

Cûmât cânâvâr uçan yügürgen nenge

Senin barlığın delil arıkan

Bulur bir neng içre deliller minge." (Yükneki, 2019: 69)

(Senin varlığına tanıklık verir ne varsa/Canlı, cansız, uçan, yürüyen/ Senin birliğine delil arayan/Bir nesne içinde binlerce delil bulur)

Müellif bu beyitlerde telmih yoluyla Kur'an'dan Haşr sûresinin ilk âyetindeki "Göklerde ve yerde bulunan her şey Allah'ı tesbih etmektedir. O üstündür, hikmet sahibidir." (Haşr, 59/1) âyeti ile "Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız." (İsrâ, 17/44) anlamındaki âyetlere telmihen işaret eder. Bunun yanında onun, Fussilet sûresindeki, "Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz. Rabbinin her şeye tanıklık etmesi (onlar için) yeterli değil midir?" (Fussilet, 41/53) anlamındaki âyetle, "Göklerde ve yerde nice deliller vardır ki yanlarına uğrarlar da onlardan yüzlerini çevirerek geçerler." (Yûsuf, 12/105) âyete işaret etmektedir. Diğer taraftan Kur'an'da bu anlama gelen daha pek çok âyet bulunmaktadır. (Bk. Yâsin 36/71; Zuhuruf, 43/5; Fâtır, 35/27, 28; Nahl, 16/67).

İnsan, kendi bedeninde, çevresinde ve kâinatın her köşesinde Allah'ın varlığına ve birliğine işaret eden sayısız delille karşılaşır. Bunlardan biri de insanın yaratılışı, hayat yolculuğu ve sonunda ecel ile Rabbine dönmesidir. Kur'an'da sıkça hatırlatıldığı gibi, insanın topraktan yaratılıp var edilmesi ve ardından belirlenen bir vakitte ruhunun bedenden ayrılması, Allah'ın kudretinin açık tecellilerindendir. İnsan hayatı, Allah'ın dilediği mükemmel düzen ve hikmetle başlamış, ilahi takdirle sona erdirilmektedir. Bu süreç, her canlının üzerinde tefekkür etmesi gereken büyük bir işarettir; çünkü Allah, her şeyin yaratıcısı ve sahibidir, her şey O'nun kontrolindedir. Bu yaşam döngüsü, insanın yaratılışındaki hikmet ve Allah'ın sonsuz gücünü gösteren en bariz delillerdendir. Nitekim Edib Ahmed bu bağlamda dile getirdiği aşağıdaki beyitte telmih yoluyla Bakara sûresindeki "Sizler cansız iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na götürüleceksiniz." (Bakara, 2/28) mealindeki âyete işaret ederek, kâinattaki her şeyin dolaylı ya da dolaysız olarak kişiyi Hakk'ın varlığına ve birliğine götürdüğünü söyler:

"Yok erdim yaratting yine yok kılıb

İkinc bar kılrusen muķır men munga." (Yükneki, 2023: 1)

(Yok, idim, yarattın yine yok kılıp/İkinci defa var kılarırsın, bunu ikrar ederim) (Çakan, 2023: 2).

Yine Adib Ahmed eserinin giriş kısmında yer verdiği bir beytinde hem Furkan sûresindeki “Düşünüp ibret almak ve şükretmek isteyenler için gece ile gündüzü birbiri ardına getiren de O’dur.” (Furkan, 25/62) âyetine, hem Lokman sûresindeki “Allah’ın geceyi gündüze kattığını, gündüzü de geceye kattığını; her biri belirli bir süreye kadar hareketini sürdürmek üzere güneşi ve ayı (buyruğuna) boyun eğdirdiğini ve Allah’ın yapıp ettiklerinizden kesin olarak haberdar olduğunu bilmez misin?” (Lokman, 31/29) âyetine hem de “Yaşatan da öldüren de O’dur. Gece ile gündüzün yer değiştirmesi de O’nun eseridir. Artık aklınızı kullanmayacak mısınız?” (Mü’minûn, 23/80) âyetlerine şu şekilde atıfta bulunmuştur:

Törütü Uganım tünün kündüzün

Udup biri birge yorur ön songa

Tünatür tününni künün kiterip

Tünü kiterip bâz yarıtur tana. (Yükneki, 2019: 70, 144)

(Yarattı Ugan’ım (Allah’ım) geceyi, gündüzü/Uyup birbirine arka arkaya yürürler/Gece donatır gündüzü giderip/Geceyi tekrar giderip aydınlatır tanı) (Çakmak, 2019: 144, 145).

Edib Ahmed Hz. Peygamber’in methine ilişkin beyitlerin yer aldığı bölümde, onun insanlar içinden seçilmiş en kutlu kimse olduğunu şöyle ifade eder:

“Ol ol halka yigi kişi kutlugu,

Töremiş de yog bil ana tuş tenge.” (Yükneki, 2019: 71)

(O halk içinde çok kimselerin bâis-i sa’âdetidir/Mahlûkâtta ona denk ve mu’âdil yok, bil) (Çakmak, 2019: 146)

Yüknekî, bu beytinde Hz. Peygamber’in tüm insanlığa rahmet oluşunu ifade eden Enbiya sûresi 107. âyetteki “Ve seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.” (Enbiyâ, 21/107) ifadesine telmih yoluyla atıfta bulunmuştur. Zira ona göre Hz. Peygamber, yaratılanların en seçkini ve insanların en kutlusudur; ayrıca yaratılanlar arasında onun eşi ve dengi yoktur. Yüknekî, resullerin beyaz bir yüz olduğunu; Hz. Muhammed’in (sas) ise bu yüzün gözü olduğunu belirtir (Yükneki, 2019: 71).

Kur’ân-ı Kerîm’in birçok âyetinde dünya hayatının geçiciliğine, bir oyun ve eğlenceden ibaret olduğuna, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar için âhiret yurdunun daha hayırlı olduğu belirtilir. Bu bağlamda dünya hayatının nimetlerinin kişiyi aldatarak Allah’tan alıkoymaması gerektiği, asıl ceza ve mükâfat yerinin kalıcı ve sürekli olan ahiret yurdu olduğu vurgulanır.

Edib Ahmed Yüknekî “Dünyanın dönekliği ve ahvalinin değişmesi” başlığı altında (Yükneki, 2019: 173), dünyanın gelip geçici bir kervansaray olduğunu ve zamanın durmaksızın akıp gittiğini anlatır. Ona göre, insan zamanı iyi değerlendirmeli, mal-mülk hırsına kapılmamalıdır; zira dünya, bir yandan tatlı nimetler sunsa da öte yandan faniliğini gizlemez. İnsan, bu dünyanın geçici doğasını ve değişkenliğini fark etmeli ve ona kalıcı bir gönül bağı kurmaktan sakınmalıdır (Yükneki, 2019: 167-173).

O’nun bu hususları vurgulayan aşağıdaki şiirlerinde mana olarak şu âyetlere atıfta bulunulmuştur: “Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici kılınmıştır. İşte bunlar dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah’ın katındadır.” (Âl-i İmrân

3/14; “Dünya hayatı zaten aldatıcı şeylerden ibarettir.” (Âli İmrân, 3/185); “Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttaki olanlar için şüphesiz ki âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ aklınızı kullanmayacak mısınız?” (En’âm, 6/32); “Bu dünya hayatı hakikatte sadece bir oyun ve eğlenceden ibarettir; âhiret yurduna gelince işte asıl hayat odur; keşke bunu bilselerdi!” (Ankebût 29/64); Bilin ki dünya hayatı, bir oyun, bir eğlence, bir gösteriş, aranızda bir övünme, mal ve evlâtta birçokluk yarışından ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibi ki bitirdikleri çiftçileri imrendirir, sonra kurumaya yüz tutar, bir de bakarsın ki sararmıştır, ardından da çerçöp haline gelmiştir. Âhirette ise ya çetin bir azap yahut Allah’ın bağışlaması ve hoşnutluğu vardır. Dünya hayatı sadece aldatıcı bir yararlanmadan başka bir şey değildir.” (Hadîd, 52/20).

“Bu açun ribât ol tüşüp köçkülüg

Ribâtka tüşükli tüser köçkülüg

Ön arkış uzadı kopup yol tutub

Öngi kopmuş arkış nice küçkülüg” (Yükneki, 2019: 80)

(Bu dünya inip göçülecek bir ribâttır (kervansaraydır)./İnsan gelip geçmek için Ribâta (kervansaraya) iner./Kervanın başı kalkıp uzaklaşmış, yolu tutmuş/Başı kalkmış kervan ne kadar gecikebilir) (Çakmak, 2019: 167, 168).

“Tariıklık tep aydı açunni Resül

Tariıklıkta katılan tarı edgülük

Beğâsız irür bu açun lezzeti

Keçer yel keçer tek meze müddeti.” (Yükneki, 2019: 81)

(Resül: Dünyâ mezra’adır dedi/Mezra’aya katılan iyiliktir (ni’mettir)/Bu dünyâ lezzeti bekâsızdır/Yel geçer gibi geçer onun meze (tatlılık) müddeti) (Çakmak, 2019: 169)

Edib Ahmed, eserinde “Cömertliğin Methi ve Cimriliğin Zemmi” (Yükneki, 2019: 173) ile “Hırslı olmanın Kötülüğüne” (Yükneki, 2019: 91) işaret ettiği bölümde cömertliği cimrilikle karşılaştırır. Bu bağlamda kişinin konuşmalarında ölçülü olması ve bilgiyi izleyerek hareket etmesi gerektiğini vurgular. Ona göre cömert insan, bilgiden beslenerek hareket eder; bu yüzden etrafındaki ihtiyaç sahiplerine yardım elini uzatır. Cömert kişi, sahip olduğu her şeyin Allah tarafından kendisine bahşedildiğini bilir ve buna göre davranır (Yükneki, 2019: 173-180).

O bu bölümde yer verdiği dizelerinde;

“Aya mâl idisi ahlı edgü ir

Bayat berdi erse sanga sen de ber

Yerilgen sökölgen terip bermegen

El el berür ersen nice tirse tir.”¹⁹ (Yükneki, 2019: 85)

“Bağıl yıgıdı zer sîm harâmtın öküş

Vebâl kötrü bardı uzala söküş

Ülüş boldı mâlı kişiler ara

¹⁹ Ey mâl sâhibi, cömert ve iyi kimse/Kadîm (Cenâb-ı Hak) sana verdi ise sen de ver/ Yerilen, söğülen toplayıp vermeyendir/Nasıl topladın ise elden ele ver. (Çakmak, 2019, s. 175).

Bahîl aldı andın sökünçtin ülüş”²⁰ (Yükneki, 2019: 85)

“Tabîatda yigi âdet aybsuzı

Ahîlık irür bil buhûl körksüzi

Eliglerde kutlug birigli ilig

Alıp birmegen il ilig kutsızı.”²¹ (Yükneki, 2019: 85-86) “Allah’ın sana verdiğiinden âhiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara ihsanda bulun...” (Kasas 28/77); “Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever.” Bakara 2/195); “Allah’ın lütfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri mal kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır.” (Âl-i İmrân 3/180) gibi ayetlere telmih yoluyla atıfta bulunur.

Müellif Atebetü’l-hakâyık’ta ideal insanı tarif ederken alçakgönüllülük, cömertlik, hilm ve kanaatkârlık gibi erdemlere büyük önem atfetmektedir. Ona göre, hırsla mal mülk peşinde koşan, kazancında haram-helal gözetmeyen, cimri ve çevresindekilere yardım etmeyen kimseler, toplumda saygı görmez; aksine, çevresi tarafından kötülünen, kibirli ve kendini başkalarından üstün gören kişiler olarak tanımlanır. Kibir, bütün dillerde kınanan bir özelliktir. Edib Ahmed’e göre tevazu ise tüm güzel huyların başında gelir; aynı zamanda bu davranış mümin olmanın bir işareti, erdemli yaşamın en kıymetli özelliklerinden biridir. Tevazu, kişinin toplum içinde kabul görmesini sağlarken, aşırılıktan uzak, dengeli bir yaşam tarzını temsil eder. Mal mülk sahibi olmaktan dolayı kibirlenen, ululuk taslayan kişi bilmelidir ki, sonunda bu dünyadan çıplak gidecektir. Zira açgözlü olmaya gerek yoktur; çünkü zenginlik ve fakirlik Allah’ın takdiriyledir (Yükneki, 2019: 87-97). O bu düşüncelerini dile getirdiği şiirlerinde telmihen çok sayıda âyete atıfta bulunmuştur. Nitekim onun bu bağlamda dile getirdiği;

“Yana bir kereklig sözüm bar sana

Ayayın men anı kulağ tut mana

Söz oldur tekebbürni baştın salıp

Tevâzunı berk tut yapuş ked ana”²² (Yükneki, 2019: 87)

“Tekebbür libâsın keğip tap şalın

Kirip hâlka köksün tap urlap tilin

Mü’minlik nişanı tevazu’ irür

Eger mü’ min ersen tevazu kılın”²³ (Yükneki, 2019: 88)

“Tevazu’ kılıglını kötrür idi

²⁰ Cimri haramdan çok altın gümüş yığdı/Vebal üstüne nema olarak sövgü alıp götürdü/Mâlî, inşanlar arasında taksim olundu/Bahîl ondan pişmanlık hissesini aldı. (Çakmak, 2019, s. 175, 176).

²¹ Tabiatıta en iyi ad (nâm)ın münasip sözü/Sahâvettir bilesin; cimrilik de çirkindir/Ellerin en kutlusu veren eldir/Alıp vermeyen el, elin uğursuzudur, sözleriyle. (Çakmak, 2019, s. 176).

²² Yine bir gerekli (lüzumlu) sözüm var sana/Söyleyeyim ben, kulak tut bana/Söz odur: Tekebbürü baştan salıp (atıp)/Tevâzu’u pek tut, yapış git ona. (Çakmak, 2019: 178).

²³ Tekebbür libâsını giyip az salın/Halka göğüs gerip dilini âzürde etme (dil-âzâr olma/ Mü’minlik nişanı tevazudur/Eğer mü’min isen tevâzu göster. (Çakmak, 2019: 179).

Tekebbür tutar erni kemşür kodı

Ulugsınma zinhâr ulug bir Bayat

Uluglug minin siz alınman tidi"²⁴ (Yükneki, 2019: 87) dizelerinde Furkân sûresinde yer alan "Rahmân'ın has kulları yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, "selâm" deyip geçen kullardır." (Furkân, 25/63); "Göklerde ve yerde ululuk O'na aittir. O sonsuz güç, sınırsız hikmet sahibidir." Câsiye, 45/37); âyetlerine mefhum olarak atıfta bulunur.

Sonuç

Edib Ahmed'in telif ettiği *Atebetü'l-hakâyık*, Türk-İslam Edebiyatında *Kutadgu Bilig'*den sonra yazıya geçirilmiş en eski ikinci eserdir. Müellif, eserinde özlediği ideal insan tipinin taşıması gereken erdemlere değinerek insanlara ahlaki öğütlerde bulunur. Şiirlerinde yaşadığı dönemdeki ahlaki yozlaşmalara sıklıkla değinen Edib Ahmed, çare olarak insanın İslam'ın öngördüğü ahlaki ilkelerle donanması gerektiğini vurgular. O, eserinde insanlara dünyada ve ahirette huzurlu yaşamın sırrını verirken bunun Allah Teâlâ'nın öğütlerinden geçtiğini söyler. Bu bağlamda sık sık âyet ve hadisler göndermede bulunur. Bu bağlamda pek çok sözün kaynağı âyet ve hadislerdir. Onun eserinde yer alan güzel ahlakla ilgili telkinlerin, ideal insan modeliyle ilgili ilkelerin neredeyse tamamı ya doğrudan âyet ve hadislerden iktibas edilmiş ya da mana olarak bu iki temel kaynaktan alınmıştır. Dolayısıyla eserdeki ahlaki ve dini öğütler, ya Kur'an'dan alınan âyetler ve hadisler ya da bunların yorumlanmasıyla şekillenmiştir. Bir başka deyişle *Atebetü'l-hakâyık*'ın muhtevasında yer alan âyet ve hadisler, o dönem insanının anlayışına uygun bir şekilde manzum olarak Türkçe'ye çevrilerek üzerinde yorum ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Bu itibarla onun şiirlerinin temel kaynağı Kur'an ve Hz. Peygamber'in hadisleridir. Ancak o şiirlerinde işaret ettiği âyetlere çoğunlukla mefhum olarak yer vermiştir. Bu bağlamda onun şiirlerinin tamamı neredeyse ya bir âyeti ya da hadisi çağrıştırmaktadır.

Edip Ahmet, Kur'an'ı ve hadisleri temele alarak İslam ahlakı, insanın dünya ve ahiret yaşamı, doğruluk, adalet, sabır ve bilgi gibi evrensel değerlere vurgu yapmış, eserinde bu konuları işleyerek topluma manevi bir rehber sunmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda, *Atebetü'l-hakâyık* hem bir ahlak kitabı hem de İslam kültürünün bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Kur'an'dan yapılan iktibaslar, eserin sadece İslam'ı yayma arzusunda olmadığını, aynı zamanda bireylerin manevi gelişimine katkıda bulunmayı hedeflediğini de göstermektedir. Edip Ahmet, Kur'an âyetlerini sadece dini bir metin olarak değil, aynı zamanda bireylerin davranışlarını ve dünya görüşlerini yönlendiren bir rehber olarak kullanmıştır. Bu sayede eser, İslami öğretilerin bir yansıması olmanın ötesinde, aynı zamanda halkın manevi yaşamına doğrudan etki eden, öğretici ve ahlaki bir yapıt olarak büyük bir öneme sahip olmuştur. Sonuç olarak, Edip Ahmet'in eseri, İslam'ın temel öğretilerini halk diliyle anlatan didaktik bir yapıt olarak önemli bir yere sahiptir.

Kaynakça

Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakâyık* (Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki). TDK.

Çağbayır, Y. (2009). *Günümüz Diliyle Atebetü'l Hakâyık Gerçeklerin Eşiği*. Ötüken Neşriyat.

²⁴Tevazu göstereni Cenâb-ı Hak yüceltir/Kibir tutan (işleyen) kimseyi de atar/Kibirlenme zinhâr, ulu bir ebedî (Cenâb-ı Hak)/"Ululuk benim; siz üzerinize alınmayın" dedi. (Çakmak, 2019: 179).

Çalık, E. S. (2023). Yusuf Has Hacib Ve Edip Ahmet Yükneki'nin Ahlak Anlayışlarında Rasyonalist Temeller. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 12(3), 881-893. <https://doi.org/10.7884/teke.1334089>

Çalka, M. S. (2018, Haziran 28). *Âyet ve Hadis Şerhi Bağlamında Atabetü'l-Hakâyık'ı Okuma*. Atabetü'l Hakâyık ve İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Sempozyumu, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2016). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara. Akçağ.

Ersoylu, H. (1981). Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 17-41, 15.

Gülensoy, T. (1994). Edib Ahmed Yükneki. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 4/51-52. TDV Yayınları.

Karaman, H. vd. (2019). *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı.

Temizkan, M. (2019). Temizkan, Mehmet Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakâyık'daki Tevhidlerle Bu Tevhidlerin Etkileri Üzerine Bir İnceleme. *Yeni Türkiye*, 25(105), 275-281.

Yükneki, E. A. (2023). *Atabetü'l-Hakâyık* (A. Çakan, Çev.). Türkiye İşbankası Yayınları.

Yükneki, E. A. (S. Çakmak, Haz.). (2019). *Atabetü'l Hakâyık (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)* (1. bs). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.